

ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА ЮРИДИЧНА АКАДЕМІЯ

БЕХРУЗ ХАШМАТУЛЛА

УДК 340.15(53)

**ЕВОЛЮЦІЯ ІСЛАМСЬКОГО ПРАВА:
ТЕОРЕТИКО-КОМПАРАТИВІСТСЬКЕ ДОСЛІДЖЕННЯ**

Спеціальність 12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних та правових вчень

АВТОРЕФЕРАТ

дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора юридичних наук

Одеса – 2006

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеській національній юридичній академії Міністерства освіти і науки України.

Офіційні опоненти:

доктор юридичних наук, професор
СКАКУН Ольга Федорівна,
Харківський національний університет внутрішніх
справ, професор кафедри теорії держави і права

доктор юридичних наук, професор
КОЗЛОВСЬКИЙ Антон Антонович,
Межнародний науково-технічний університет,
завідувач кафедри права Європейського Союзу

доктор юридичних наук, професор
РОМАШОВ Роман Анатолійович,
Санкт-Петербурзький університет МВС Росії,
керівник кафедри теорії права і держави

Провідна установа

**Львівський національний університет
імені Івана Франка** Міністерства освіти
і науки України, кафедра історії та теорії
держави і права (м. Львів).

Захист відбудеться 22 грудня 2006 р. о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 41.086.01 Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, Фонтанська дорога, 23.

З дисертацією можна ознайомитись в бібліотеці Одеської національної юридичної академії за адресою: 65009, м. Одеса, вул. Піонерська, 2.

Автореферат разісланий 20 листопада 2006 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Л.Р. Біла

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Інтерес до дослідження ісламу взагалі та ісламського права, зокрема, супроводжує всю історію існування ісламської цивілізації, хоча за різних періодів він виявлявся різною мірою. Якщо у так званий період “ісламського ренесансу” ці феномени на початку свого існування привертали до себе увагу завдяки динамічному розвитку, то у подальшому інтерес до нього пішов на спад. Процвітання ісламської цивілізації і модернізація ісламського права в епоху Османської імперії, особливо у XIX ст., відродили інтерес до процесів, що відбувалися і відбуваються усередині ісламського світу. Особливу зацікавленість викликає ісламське право кінця XX – початку XXI ст., коли відбулося розбалансування інтересів, на яких більш як півстоліття будувалася світовий порядок. Дослідження ісламського права на сьогоднішній день має особливе значення і незаперечно актуальність, яка вимагає його об’єктивної та безпристрасної оцінки, що обумовлюється такими факторами.

По-перше, для дослідника, предметом, що має важливе пізнавальне навантаження, є той факт, що принципи і норми ісламського права, сформульовані тисячоліття назад, до сьогоднішнього дня не втратили своєї значимості, що, у свою чергу, демонструє життєздатність самого ісламського права як унікального прикладу персонального права, здатного реагувати на зміни соціального життя. Незважаючи на те, що загальноправові принципи, закріплені в основних джерелах ісламського права – Корані і сунні – залишаються непорушними, вони, як і раніше, є головними орієнтирами при формуванні та функціонуванні правових систем сучасних ісламських держав.

По-друге, фактором, що пояснює значний інтерес до ісламу взагалі та ісламського права як його складової, зокрема, є відродження релігії як форми суспільної свідомості, що є визначальним при самоідентифікації народів. Особливо це стосується ісламської релігії, де вона виступає і як фактор, що визначає спосіб життя, і як основа відокремленої цивілізації і регулятивної системи. Активізація релігійного фактора в сучасному світі має прояв у все частішому його використанні у політичній боротьбі. Це викликало до життя парадокс, який полягає у визнанні окремими силами тероризму як специфічного прояву ісламу. Але, як свідчить світова історія, цей жорсткий метод боротьби існує поза рамками релігії, незалежно від цивілізаційної, національної та територіальної приналежності. Об’єктивний аналіз ситуації в сучасному світі приводить до розуміння того, що цей факт є досить тривожним з погляду геополітичного розвитку сучасного світу.

По-третє, стійкість сучасної правової карти світу забезпечується взаємодією формуючих її правових систем. Ісламська правова система, будучи складовою частиною правової карти світу, активно взаємодіє з існуючими правовими системами (родами). Ця взаємодія обумовлена, з одного боку, складним характером сучасних міжнародних відносин, а з іншого – необхідністю координації дій і мобілізації зусиль для вирішення задач, що стоять перед людством.

По-четверте, інтерес до вивчення цього феномена пояснюється і тим, що ісламська цивілізація являє собою об’єднання різних народів, в основу якого покладено духовний критерій, що забезпечує його стійкість протягом століть.

По-п’яте, правова система України є частиною правової карти світу, в рамках якої здійснюється її взаємодія з іншими правовими системами, у тому числі з правовими системами ісламських держав. Крім того, в Україні проживає значна кількість людей, що сповідують іслам, на яких поширюється дія ісламського права як персонального права. Дослідження цієї проблематики, а саме теоретико-компаративістський аналіз еволюції ісламського права сприяє такій взаємодії не тільки за межами України, але й усередині українського суспільства.

Емпіричною базою дисертації є основні нормативно-правові акти, прийняті на різних етапах еволюції ісламського права і держави – пам’ятники ісламського права XIII і XIX ст.ст., зокрема “Хідая” – пам’ятник ісламського права XII ст., що протягом багатьох століть був авторитетним зразком ісламської юридичної освіти і настільною книгою в практичній діяльності ісламських судів, і “Маджалла” – пам’ятник ісламського права, що являє собою Цивільний збір правил, які застосовувалися в Османській імперії, прийнятий у 1869 р., а також конституції і законодавства сучасних ісламських держав, нормативно-правові акти регіонального характеру у сфері прав людини.

Теоретичні основи дисертаційного дослідження закладені у працях вчених із різних галузей сучасної юридичної науки, таких як загальна теорія держави і права, порівняльне правознавство, історія держави і права, історія політичних і правових вчень, галузеві правові науки, а також таких гуманітарних наук як філософія, історія, етика, культурологія, політологія, релігієзнавство та ін.

Філолофсько-методологічною основою дослідження є праці таких відомих філософів, правознавців і теологів, ісламських, західних, радянських і пострадянських учених як Абу Ханіфа, Аш-Шафії, С. Дж. Афгані, М.Д. Багієв, Дж. Банер, Г.Дж. Берман, Р. Давид, Абд Ар-Рахман Ібн Халдун, Карбоньє, Х. Кьотц, А. Ар-Рахман Ас-Сабуні, А.Дж. Тойнбі, Ібн Ханбал, К. Цвайгерг, А.М. Шаміс, Р. Шарль, Й. Шахт та ін.

Праці сучасних ісламознавців, таких як І.А. Александров, Абдуллахі Ахмед Ан-Наїм, М.С. Афійї, Н.В. Жданов, В.К. Забігайло, Е. Кулієв, Р. Максуд, Х. Осаке, В.С. Нерсесянц, М.І. Садагдар, Б. Самбо, А.А.Б. Філіпс, Ф.И. Хачім відіграли важливу роль при дослідженні цієї теми.

Особливе значення для цього дослідження мають розробки сучасних вчених таких як С.С. Алексєєв, М.С. Арсанукаєва, В.К. Бабаєв, М.А. Дамирлі, О.В. Зайчук, А.А. Козловський, Н.І. Козюбра, О.Л. Копиленко, Л.А. Луць, М.Н. Марченко, С.І. Максимов, Ю.М. Оборотов, М.П. Орзіх, П.М. Рабінович, Р.А. Ромашов, А.Х. Саїдов, О.Ф. Скакун, О.В. Сурілов, А.Я. Сухарев, Л.Р. Сюкияйнен, Ю.А. Тихомиров, Є.О. Харитонов, В.Е. Чиркін, А.Н. Ярмиш та ін.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано відповідно до програми Міністерства освіти і науки України “Актуальні проблеми будівництва демократичної соціальної правової держави відповідно до положень Конституції України”, наукових досліджень Одеської національної юридичної академії відповідно до загальної теми “Правові проблеми становлення і розвитку сучасної української держави” (державний реєстраційний номер 0101U001195) на 2001–2005 рр. та “Традиції і новації в сучасній українській державності і правовому житті” (державний реєстраційний номер 0106U004970) на 2006–2010 рр.

Тема дисертаційного дослідження є складовою частиною наукових досліджень кафедри теорії держави і права Одеської національної юридичної академії, що здійснює розробку наукової теми “Традиції і новації в правовому розвитку (теоретичний аспект)” на 2001–2005 рр. і “Традиції і новації в правовому житті України (теоретичний аспект)” на 2006–2010 рр., а також кафедри права Європейського Союзу і порівняльного правознавства, що розробляє наукову тему “Діалог сучасних правових систем. Адаптація правової системи України в європейське право”.

Мета і задачі дослідження. Мета дисертаційного дослідження полягає у виявленні закономірностей еволюції ісламського права, розкритті його концептуальних засад як унікального прикладу персонального права, а також визначенні його ролі і місця на правовій карті світу і ступеня його впливу на правові системи сучасних ісламських держав.

Відповідно до цієї мети поставлено конкретні задачі:

- розкрити генезис ісламського права, визначити етапи його становлення та розвитку;
- визначити концептуальні засади ісламського права, показати складний характер цього феномена;
- розглянути концепцію джерел ісламського права, виявити їхню специфіку;
- охарактеризувати структуру ісламського права, розкрити її своєрідність;
- розглянути права людини в ісламсько-правовій доктрині;
- проаналізувати ісламську концепцію держави;
- розглянути сутність класичного ісламського правосуддя;
- показати механізм взаємин класичного ісламського права і правових систем сучасних ісламських держав;
- виявити потенціал модернізації класичного ісламського права відповідно до реалій і потреб сьогодення.

Об'єкт дослідження є ісламське право у правовому розвитку людства.

Предмет дослідження є еволюція ісламського права у його концептуальних основах, системи джерел, структури та її відображення в правових системах ісламських держав.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертаційного дослідження стало комплексне використання сукупності універсальних, загальнонаукових та спеціально-юридичних принципів, підходів і методів. Принцип комплексного використання методології юридичної науки є необхідною умовою для продуктивного вивчення ісламського права.

Для досягнення цілей і задач дисертаційного дослідження було використано цивілізаційний, герменевтичний, аксіологічний та компаративістський підходи, що забезпечує досягнення об'єктивних результатів. Зокрема, використання цивілізаційного підходу дозволяє зробити висновок про принципову рівноцінність ісламського права з іншими правовими системами в плані культурно-історичного розвитку. Використання герменевтичного підходу дозволяє розкрити справжній зміст таких термінів і метафор, через які передаються основні постулати ісламу та його правової складової, що містяться в основних джерелах ісламу та ісламського права – Корані і сунні. Завдяки використанню аксіологічного підходу обґрунтовується значимість, корисність і придатність ісламського права. Ціннісна характеристика ісламського права дозволяє розглянути

його як легітимну нормативну систему, що базується на ісламській релігії, спрямовану на задоволення інтересів і потреб ісламської умми. Компаративістський підхід дає можливість не тільки об'єктивно вивчити правову карту світу, але і визначити місце ісламського права серед основних правових систем, а також його роль і вплив на функціонування правових систем сучасних ісламських держав.

Застосування набору конкретних методів, таких як системно-функціональний, порівняльно-правовий, формально-логічний, конкретно-історичний, а також різних соціологічних методів сприяло всебічному вивченню цієї проблематики. Особливого значення надано системно-функціональному методу, як універсальному інструменту пізнавальної діяльності, що дозволяє найбільш об'єктивно дослідити еволюцію ісламського права, і це найбільш проявляється при розгляді впливу класичного ісламського права на формування та функціонування правових систем сучасних ісламських держав. За допомогою порівняльно-правового методу визначається місце ісламського права серед основних правових систем сучасності. Конкретно-історичний метод дозволив об'єктивно розглянути генезис ісламського права, основні етапи його формування та розвитку. Використовувалися також і формально-логічні прийоми (дедукція, індукція, аналіз, синтез). Шляхом індукції та абстрагування встановлено найважливіші елементи концепції прав людини та визначено її методологічні принципи. Використання соціологічних методів дозволило реально оцінити роль та вплив норм ісламського права на правову ідеологію, правовий менталітет, правову свідомість та правову культуру мусульман незалежно від місця проживання.

Наукова новизна одержаних результатів. Уперше в українській правовій науці на основі комплексного підходу з використанням нових можливостей методології правової науки досліджено еволюцію ісламського права, її сутнісно-змістовну складову, концептуальні засади не тільки з історичної точки зору, але й в контексті змін геополітичного характеру, що відбуваються в житті сучасного суспільства.

Наукову новизну конкретизовано у такому:

уперше:

досліджено генезис ісламського права на основі розширювального підходу, відповідно до якого історія ісламського права не зводиться тільки до періоду його доктринальної розробки, а містить чотири періоди – від його зародження до сьогодення;

запропоновано нову класифікацію джерел ісламського права, що враховує не тільки основні та похідні, але включає додаткові та малі його джерела, які набувають важливого значення у реалізації ісламсько-правових норм;

у структурі ісламського права умовно виділено два основних правових масиви (правові об'єднання), навколо яких формуються групи правових норм публічного та приватного характеру: “право особистого статусу” і “право владних норм”, які за змістом, значенням і структурою є більшими, ніж звичайна галузь права, але не претендують на статус правових спільностей, аналогічно приватному та публічному праву, які об'єднали би окремі галузі права;

виділено, поряд із традиційними галузями ісламського права, нову галузь – військове право, що регулює питання ведення військових дій і застосування військової сили ісламською державою проти інших держав, а також усередині неї;

запропоновано нову типологію судових систем ісламських держав з урахуванням дотримання принципів класичного ісламського правосуддя, відповідно до якої виокремлюються не три, а чотири групи;

запропоновано нову класифікацію правових систем ісламських держав, відповідно до якої виокремлено нову групу, а саме – правові системи пострадянських держав, де мусульмани становлять більшість населення, але при цьому ісламський фактор не домінує в суспільно-політичному і державно-правовому житті цих держав;

як доповнення до запропонованої класифікації правових систем ісламських держав, у залежності від ступеня впливу класичного ісламського права на їхнє функціонування, виокремлено додаткову групу правових систем, де мусульмани не становлять більшості населення, але його основні принципи і норми відіграють важливу роль у функціонуванні правової системи, особливо у регулюванні сфери приватного статусу мусульман;

набуло подальшого розвитку обґрунтування:

ісламське бачення прав людини, його специфіки на основі порівняння із західною концепцією прав людини;

роль та вплив класичного ісламського права на функціонування правових систем ісламських держав у контексті процесів, які відбуваються в ісламському світі, з урахуванням ситуації, що склалася в сучасному суспільстві.

Практичне значення одержаних результатів. Сформульовані в дисертаційному дослідженні положення, узагальнення, висновки і рекомендації мають як загальнотеоретичне, так і практичне значення для подальшого вивчення ісламського права.

Питання методології юридичної науки, які висвітлено в роботі, мають важливе теоретичне значення, оскільки розширюють спектр методологічних підходів, принципів і методів, які необхідно застосовувати при дослідженні ісламу, ісламської цивілізації та ісламського права, що, у свою чергу, відкриває нові можливості для осмислення еволюції ісламського права, його концептуальних засад, а також перспектив розвитку і модернізації; виводить на новий рівень знаходження спільних рис, необхідних для цивілізованого співіснування правових систем та правових культур.

Положення дисертації, теоретичні висновки, рекомендації можуть використовуватися для підготовки підручників, навчальних посібників, методичних матеріалів, у навчальному процесі при викладанні таких дисциплін, як “Теорія держави і права”, “Загальна історія держави і права” і “Порівняльне правознавство”, а також у науково-дослідній роботі.

Апробація результатів дисертації. Різні положення і висновки дисертації були апробовані на конференціях, симпозіумах, круглих столах і теоретичних диспутах, зокрема: Міжнародній історико-правовій конференції “Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи” (м. Рівне, червень 2003 р.); Всеросійському науково-методологічному семінарі “Зарубіжний досвід та вітчизняні традиції у російському праві” (м. Санкт-Петербург, червень 2004 р.); науково-практичній конференції “Islam as world view system” (м. Баку, жовтень 2004 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Актуальні проблеми теорії та історії держави і права” (м. Санкт-Петербург, грудень 2004 р.); круглому столі “Актуальні проблеми філософії права” (м. Одеса, жовтень 2005 р.); науково-практичній конференції, присвяченій 10-річчю Конституції Азербайджана (м. Баку, листопад 2005 р.); V Міжнародній науково-теоретичній конференції “Публічне, корпоративне, особисте право: проблеми конфліктності та перспективи консенсуальності” (м. Санкт-Петербург, грудень 2005 р.); науково-практичному семінарі “Порівняльне правознавство на пострадянському просторі: сучасний стан та перспективи розвитку” (м. Сімферополь, квітень 2006 р.); Міжнародній історико-правовій конференції “Тенезис держави і права: історико-теоретичні аспекти” (м. Запоріжжя, червень 2006 р.); XVI Міжнародній історико-правовій конференції “Природа, держава і право” (м. Ялта, вересень 2006 р.); Міжнародній науково-практичній конференції “Правові механізми запобігання та подолання соціальних конфліктів” (м. Севастополь, вересень 2006 р.), а також на щорічних конференціях професорсько-викладацького і аспірантського складу ОНЮА (м. Одеса, ОНЮА).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у монографії, навчальному посібнику і 25 одноосібних наукових статтях, із них 21 стаття – в наукових виданнях, затверджених ВАК України.

Структура дисертації. Структура дисертації складається зі вступу, 8 розділів, 31 підрозділу, висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації складає 387 сторінок, із них основного тексту 358 сторінок. Список використаних джерел складає 373 найменування.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **Вступі** обґрунтовується актуальність дослідження, характеризуються ступінь наукової розробки теми, зв'язок роботи з науковими програмами, визначаються мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, характеризуються методи, теоретична та емпірична бази роботи, формулюється наукова новизна дисертації, її теоретична і практична цінність, а також надана інформація про апробацію і публікацію основних результатів дослідження.

Перший розділ “Ісламське право як об'єкт загальнотеоретичної юриспруденції: методологічний аспект” складається з чотирьох підрозділів і присвячується питанням оновлення методологічного інструментарію при розгляді еволюції ісламського права, де підкреслюється, що сучасній науці необхідно здійснювати пошук принципово нових рішень, що відображають складний характер завдань, які стоять перед нею, а також не менш складні властивості об'єктів, на дослідження яких її націлено. Адекватне і об'єктивне вирішення цих непростих задач є можливим лише на основі застосування підходів, вже розроблених у рамках сучасної методології науки, а також тих, на формування та обґрунтування яких спрямована наукова думка.

В залежності від об'єкта і предмета дослідження є необхідним залучення великого потенціалу таких підходів, як цивілізаційний, герменевтичний і аксіологічний, компаративістський.

У **підрозділі 1.1. “Цивілізаційний підхід при вивченні ісламського права”** аналізуються можливості цього підходу при розгляді еволюції ісламського права, коли в якості його центральної категорії фігурує поняття

“цивілізація”. У багатьох наукових розробках стверджується, що це поняття уперше виникло наприкінці XVIII ст. в рамках концепції “суспільного договору”, де цивілізація сприймається як новий, вищий етап історії людства. Однак об’єктивні історичні факти свідчать, що ще задовго до цього, у XI ст., на необхідність використання цивілізаційного підходу при вивченні суспільного життя, частиною якої, звісно, є і право, звернув увагу відомий арабський філософ, історик, економіст Абд Ар-Аахман Ібн Халдун (1332–1406), який пояснював різні стани суспільного життя з позицій цивілізаційного підходу. На цій основі робиться висновок про те, що саме Ібн Халдун був першим, хто ввів у науковий обіг поняття “цивілізація”, і що відлік застосування цивілізаційного підходу необхідно починати не з кінця XVIII ст., а з XI ст. і пов’язувати його з ім’ям Ібн Халдуна.

Аналіз поглядів різних мислителів дозволяє визначити цивілізацію як сукупність історично сформованих спільностей, що проживають на певній території і характеризуються соціально-економічними, політичними, релігійними, культурними, і, безумовно, правовими особливостями формування, що відображають перехід людства від варварства до нового, більш упорядкованого рівня розвитку.

Завдяки застосуванню цивілізаційного підходу відбувається трансформація уявлень про право і державу, в рамках якого стає можливим всебічне вивчення правової карти світу взагалі, та ісламського права, зокрема, що виступає передумовою досягнення об’єктивних результатів дослідження, які відповідають реаліям сучасного правового розвитку.

Всебічне вивчення процесу історичного розвитку ісламської цивілізації на основі цивілізаційного підходу дозволяє зробити висновок про її принципову рівноцінність з іншими цивілізаціями у плані культурно-історичного розвитку. Разом із тим, ісламська цивілізація – унікальне соціокультурне явище, що відбиває особливу систему світогляду і поведінки, засновану на ісламській релігії, визначальний фактор якої має прояв у її значному впливові на мову, мистецтво, літературу, етику, політику, соціальну структуру суспільства і право.

Застосування цивілізаційного підходу при дослідженні генезису ісламського права сприяє виявленню його сутності як унікального прикладу персонального права, оцінці його реального потенціалу, а також його можливості і здатності до модернізації відповідно до реалій сьогодення. Використання цього підходу при аналізові правових систем сучасних ісламських держав дозволяє оцінити роль і вплив класичного ісламського права на їхнє формування і функціонування.

У **підрозділі 1.2. “Герменевтичний підхід при вивченні ісламського права”** обґрунтовується необхідність використання цього підходу, який застосовується в різних галузях суспільствознавства (філософії, філології, психології, правознавстві і т.д.), що передбачає більш складний семантичний підхід до оцінки правової реальності і не обмежується тільки формально-логічними операціями для досягнення цілей дослідження.

Оскільки відповідно до ісламської теології усе, що має місце в ісламі як релігії, цивілізації і праві, бере початок саме в Корані, то герменевтичний підхід дозволяє за допомогою метафор знайти і виявити справжній зміст багатьох його положень, в яких закладено основні принципи та закономірності його зв’язку з природою, суспільством і людиною. На основі цього робиться висновок, що цей підхід дозволяє зрозуміти справжній зміст термінів і метафор, через які передаються основні постулати ісламу, у тому числі і його правової складової.

У **підрозділі 1.3. “Аксіологічний підхід при вивченні ісламського права”** одержало обґрунтування застосування цього підходу як необхідного методологічного компоненту при дослідженні еволюції ісламського права, що дозволяє обґрунтувати значимість, корисність і придатність ісламського права.

Ціннісна характеристика ісламського права дозволяє розглядати його як легалізовану нормативну систему, що цілком базується на ісламській релігії, історично обумовлену, спрямовану на задоволення інтересів і потреб ісламської умми.

Інструментальна цінність ісламського права втілена у його здатності виступати всеохоплюючим інструментом нормативного регулювання усіх без винятку сторін життя мусульманина. Власна цінність ісламського права, що виявляється в його самоцінності, знаходить своє вираження через соціальну й особистісну цінності права. Якщо соціальна цінність ісламського права полягає в його потенційній здатності і можливості за допомогою правових засобів і способів забезпечувати соціальну стабільність як основу стабільності в суспільстві, то його особистісна цінність полягає в тому, що воно забезпечує реалізацію прав та інтересів мусульман, які мають божественне походження.

Іслам має свою систему цінностей, на захист яких спрямований регулятивно-охоронний потенціал ісламського права. У системі ієрархії цінностей ісламу релігія і віра посідають центральне місце, тому що складають основу ісламської цивілізації. Наступною у цій системі цінностей є життя, яке сприймається як божественний дарунок і, відповідно, як саме цінне з усього того, чим наділив Аллах будь-яку живу істоту. Ще однією цінністю є розум, який сприймається як філософська категорія і вищий тип розумової діяльності.

Цінністю ісламу також виступає продовження роду людського, що розглядається у двох сенсах – як продовження життя, дарованого Аллахом, і як продовження віри як основного сенсу життя. І, нарешті, цінністю ісламу, і відповідно, об'єктом захисту ісламського права, є власність, що має статус священності і недоторканності.

У *підрозділі 1.4. “Компаративістський підхід при вивченні ісламського права”* досліджується потенціал цього підходу, завдяки якому стають можливими не тільки об'єктивне вивчення правової карти світу, але і визначення місця ісламського права серед основних правових систем, дослідження основних закономірностей, тенденцій його розвитку, розгляду основних ідей і принципів, що лежать в основі його функціонування, з метою оцінки ролі і впливу класичного ісламського права на функціонування правових систем сучасних ісламських держав.

Порівняльно-правовий метод, як основний метод у системі методології порівняльного правознавства, є способом пізнання державно-правових явищ, що має винятково важливу роль при дослідженні еволюції і сутності ісламського права. Конкретний прояв порівняльно-правового методу (функціональне, проблемне, концептуальне, текстуальне, внутрішнє, зовнішнє порівняння та ін.) по відношенню до ісламського права сприяє досягненню об'єктивних результатів його вивчення.

У *другому розділі “Генезис ісламського права”*, що об'єднує п'ять підрозділів, подається комплексний аналіз історії ісламського права, визначено та вивчено основні етапи його формування і розвитку.

У *підрозділі 2.1. “Проблеми періодизації історії ісламського права”* висловлюються різні точки зору на цю проблему, і на основі цього робиться висновок, що всебічне вивчення генезису ісламського права є можливим при визначенні основних етапів його розвитку, які відбивають логіку його еволюції з моменту його зародження до сьогоdnішнього дня, що обумовлює використання такого логічного прийому як періодизація.

Така періодизація мала місце в різних дослідженнях, присвячених цій темі, що знайшло своє відображення переважно у вузькому підході, за якого історія ісламського права зводиться до періоду його доктринальної розробки (VIII–X ст.ст.).

Здійснене дослідження дозволяє дійти висновку про доцільність використання розширювального підходу, який передбачає включення в історію ісламського права періодів, починаючи від зародження ісламу як релігії і права і до сьогоdnішнього дня. Такий підхід дозволяє розкрити сутність ісламського права як явища, нерозривно пов'язаного з ісламською релігією, цивілізацією і культурою.

На основі вищенаведеного підходу розглядаються етапи еволюції ісламського права у наступних підрозділах.

У *підрозділі 2.2. “Зародження і початковий етап розвитку ісламського права (VII ст.)”* розглядається перший етап, який є періодом зародження і початковим етапом розвитку ісламського права (VII ст.). Виникнення ісламу та ісламського права пов'язане з життєдіяльністю Пророка Мухаммада, роль і місце якого вважаються винятковими як у релігійній доктрині ісламу в цілому, так і у сфері його правового прояву, зокрема. Мухаммад був духовним і політичним лідером, а також верховним суддею у першій ісламській державі. Він брав активну участь у розробці статуту ісламської умми, відомого як конституція Медини. Цей документ є, по суті, першим політико-правовим документом ісламської держави.

Формування ісламського права пов'язано з появою основних джерел ісламського права – Корана і сунни, в яких містяться основні його принципи, що визначають не тільки його зародження, але й еволюцію.

У *підрозділі 2.3. “Етап доктринальної розробки ісламського права в період становлення Арабського халіфату (поява ісламсько-правових шкіл) (VII–XIII ст.ст.)”* докладно досліджується другий етап становлення і розвитку ісламського права, який хронологічно об'єднує послідовні періоди його доктринальної розробки в період становлення Арабського халіфату (VII–X ст.). У цей період склалася наднаціональна імперія, заснована на ісламській релігії з новою адміністративною, податковою, військовою і судовою системами, яка отримала назву Арабський халіфат.

Перші три століття існування ісламу (VII–X ст.) – це період доктринальної розробки ісламського права на основі тлумачення Корана і сунни Пророка. У результаті цього сформувався ряд правових шкіл (основними з яких є ханіфітська, малікітська, шафіїтська і ханбалітська), які визначили подальший розвиток ісламського права і раціональне осмислення нових явищ суспільного життя.

У *підрозділі 2.4. “Розвиток ісламського права в епоху Османської імперії (кінець XIII – перша половина XX ст.)”* докладно вивчається третій етап, що охоплює подальшу еволюцію ісламського права в період існування Османської імперії. Хоча кілька століть у початковому періоді її існування ісламське право знаходилося у застійному стані, однак у другій половині XIX ст. починається період “ісламської реформації”. В результаті, на основі запозичень деяких положень західного права, було прийнято ряд нормативно-правових

актів, що сприяли застосуванню норм класичного ісламського права при вирішенні питань, обумовлених новими умовами. Серед них необхідно особливо виокремити прийнятий у 1869 р. “Збірник юридичних установлень”, що увійшов в історію під назвою Маджалла, основним призначенням якого було зміцнення ісламського права власності і зобов’язального права. Подальший розвиток ісламського права характеризується прийняттям перших кодифікованих актів не тільки у сфері публічного права, але й у сфері “особистого статуту”.

У підрозділі 2.5. “Ісламське право в сучасну епоху (друга половина XX ст. – до сьогодні)” розглядається процес подальшої еволюції ісламського права в зазначений період, що характеризується посиленням тенденцій часткового повернення правових систем деяких ісламських держав до традиційних джерел і посиленням ролі ісламу на правову ідеологію, правову культуру, правову свідомість громадян цих держав. Якщо в першій половині XX ст. спостерігалось відносно послаблення впливу класичної ісламсько-правової доктрини на функціонування правових систем ісламських держав, то в другій половині XX ст. спостерігається його посилення, назване ісламізацією.

На основі аналізу генезису ісламського права в роботі зроблено висновок про те, що історія еволюції ісламського права протягом майже чотирнадцяти століть свідчить, що, незважаючи на різні періоди процвітання і застою, ісламське право було і залишається динамічною правовою системою, здатною до модернізації як відповідь на виклик часу.

У розділі третьому “Концептуальні основи ісламського права та їх трансформація”, який складається з трьох підрозділів, розглянуто основні теоретичні положення, що дозволяють розкрити сутність і специфіку ісламського права.

Підрозділ 3.1. “Фікх – юридична складова шаріату” присвячується розглядові піввідношення понять “шаріат” і “фікх” і підкреслюється, що при необхідно виходити з розмежувального підходу, визначенні цих понять без чого не можна зрозуміти сутність і зміст ісламського права. Шаріат є щось ціле, загальне, а фікх виступає як його частина, а саме – як юридична складова. Шаріат оцінює різні життєві обставини з релігійної точки зору на основі тлумачення положень Корана і сунни, їхню інтерпретацію стосовно практичного життя суспільства, а фікх доповнює цю оцінку юридичним змістом. Отже, діалектичне співвідношення шаріату і фікха свідчить про підлегле становище юридичного складового (фікха) стосовно шаріату. Про це свідчить релігійна природа ісламського права.

У підрозділі 3.2. “Філософський вимір ісламського права” глибокому дослідженню піддається ісламська філософія права, що дозволило всебічно вивчити генезис, концептуальні основи ісламського права, динаміку його розвитку і механізм дії. Об’єктивне дослідження ісламської філософії взагалі, та ісламської філософії права, зокрема, вимагає використання потенціалу нових розробок методології філософської та юридичної науки.

Ісламська філософія права, як частина ісламської філософії взагалі, розглядається як різновид традиції філософської думки, що виникла й одержала розвиток в епоху формування і панування ісламу. Вона є, передусім, системою поглядів релігійно-правової еліти, спрямованих на розуміння, пояснення такого складного і багатогранного феномена, як ісламське право.

Головним в ісламській філософії права є усвідомлення того, що іслам виступає не тільки як певне релігійно-етичне вчення, але і як відособлена цивілізація, культура, спосіб життя й основа особливої регулятивної системи.

Правильне розуміння ісламської концепції права повинне базуватися на такій аксіомі: ісламське право охоплюється рамками ісламу, тоді як іслам не вичерпується рамками ісламського права. Отже, сутність і зміст ісламської концепції права цілком і повністю ґрунтується на ісламі.

У підрозділі 3.3. “Ісламське право як персональне право” розглядається ісламська концепція права, в рамках якої вироблено свій підхід до розуміння права, його ролі, сутності, змісту, що продиктовано його специфічними особливостями. В якості головних виокремлюються такі:

ісламське право є персональним правом, тобто сфера його дії поширюється в залежності від релігійної приналежності, а не на основі територіальності, отже, це право ісламської умми, тому що сфера його дії поширюється в залежності від приналежності до неї;

ісламське право виступає як значне явище в середньовічній цивілізації на Сході, що згодом здобуло світового значення;

особливість ісламського права виявляється в специфіці його виникнення, що полягає у його божественному походженні;

сфери регулювання ісламського права мають універсальний характер, оскільки охоплюють не тільки правові, але й інші аспекти життя мусульман – моральні, релігійні та ін.;

ісламське право має надісторичний характер, який полягає в тому, що, основою ісламського права є Коран, еволюція і модернізація якого є можливою у визначених Кораном межах. Разом із тим, здатність ісламу й ісламського права до еволюціонування міститься в самому Корані;

ісламське право тісно пов'язане з місцевими традиціями і звичаями, що виявляється у гнучкому характерові стосовно них у випадку їх не протиріччя основним принципам ісламського права;

ісламське право виступає визначальним фактором у сфері правової свідомості, правової культури і правового менталітету мусульман.

На основі аналізу цих особливостей зроблено висновок, що народжене в глибокому середньовіччі, ісламське право, як і раніше, залишається живим діючим правом, що реагує на ситуацію, яка постійно змінюється, і буде ще довгий час впливати на функціонування правових систем ісламських держав.

Четвертий розділ “Становлення системи джерел ісламського права” складається з п'яти підрозділів, в яких розглядається процес формування концепції джерел ісламського права, а також детально класифікуються й аналізуються джерела ісламського права.

Підрозділ 4.1. “Особливості джерел ісламського права та їх класифікація” присвячується проблемі вивчення специфіки джерел ісламського права, де підкреслюється, що концепція джерел ісламського права, як сама розроблена частина ісламсько-правової доктрини, володіє рядом особливостей, що відрізняють її від концепції джерел інших правових систем персонального і територіального характеру. Ці особливості виявляються у такому:

у їхньому релігійному характерові, який виявляється в тому, що як основні джерела ісламського права виступають основні джерела ісламської релігії;

у тому, що основні норми, які складають фундамент системи джерел ісламського права, мають божественний початок, тому що закріплені в Корані і сунні;

у тому, що ця концепція не виключає існування позитивного права на базі основних джерел і допускає формування на їхній основі інших джерел, що мають характер похідних, додаткових і малих стосовно перших.

Концепція джерел ісламського права обумовлює застосування такої класифікації його джерел, яка охоплювала би не тільки основні і похідні, але і всі інші джерела, що, на перший погляд, не відіграють значної ролі в реалізації норм ісламського права. Отже, доцільно класифікувати джерела ісламського права на чотири групи, які буде розглянуто в наступних підрозділах.

У **підрозділі 4.2. “Основоположні джерела ісламського права”** розглядається перша група джерел, куди входять основоположні джерела – Коран і сунна, які мають в ієрархії джерел найвищу силу і цінність. Вони мають божественне походження і на цій основі мають зверхісторичний характер, і, отже, не можуть піддаватися ані сумніву, ані зміні.

Коран як головне джерело ісламського права не є ані книгою права, ані кодексом, а виступає релігійною, філософською, ідеологічною і моральною основою ісламського права і держави, вихідною основою у процесі їх формування і розвитку. Тільки невелика частина аятів Корану містить нормативно-правові положення, тому що більшість із них стосуються релігійних питань, точне число яких важко встановити через неподільність ісламського права і релігії.

Сунна як джерело права уточнює приписи Корана і містить висловлювання, рішення та дії Пророка Мухаммада, а також висловлювання і рішення його сподвижників, схвалені ним. Крім деталізації і роз'яснень положень Корана, сунна містить нові положення, які регулюють життя мусульман. Головною вимогою до таких положень є їхнє не протиріччя Корану.

Окремі положення сунни одержали назву хадісів, хоча часто поняття “сунна” і “хадіси” уживаються як рівнозначні, тотожні. Ці поняття розрізняються не тільки етимологічно, але і змістовно: якщо сунна означає дії і висловлення Пророка Мухаммада, його реакцію на різні події, то хадіси – це розповіді, що фіксують сунну Пророка.

Оскільки проблема визначення дійсності хадісів стала на порядку денному через появу безлічі недостовірних, в якості достовірних почала виступати лише частина з них, передусім шість систематизованих збірників хадісів, складених найближчими сподвижниками Пророка Мухаммада та авторитетними ісламськими правознавцями, що були визнані всіма ісламськими школами.

Підрозділ 4.3. “Похідні джерела ісламського права” присвячується аналізу другої групи джерел ісламського права, що включає іджму та кіяс, які називаються похідними, оскільки походять від двох перших джерел і відбивають процес доктринальної розробки ісламського права. Їхній авторитет також не піддається сумніву. Деякі дослідники ісламського права до таких обґрунтовано зараховують також іджтіхад, що є

діяльністю правознавців, які на основі власних міркувань прагнуть дійти логічного висновку зі спірного правового питання з метою ефективного застосування правових розпоряджень.

Джма – вважається третім за значимістю джерелом ісламського права і являє собою погоджену колективну чи індивідуальну думку сподвижників Пророка Мухаммада, досягнуту щодо рішень, прийнятих ісламськими правознавцями із різних питань. Головна вимога до неї – не змінювати і не скасовувати положення, що містяться в Корані чи сунні.

Незважаючи на неоднозначне відношення різних правових шкіл до кіяса, вона є джерелом ісламського права, що являє собою судження за аналогією при вирішенні різних проблем і заснована на Корані і сунні.

У **підрозділі 4.4. “Додаткові джерела ісламського права”** розглядаються правові джерела, що входять до окремої групи джерел ісламського права, які ще називаються додатковими, оскільки вони регулюють правові відношення, не врегульовані основними і похідними джерелами. Вони виступають як результат існування ісламської громади і правотворчої діяльності ісламських держав. Робиться висновок, що без їхнього існування неможливо говорити про функціонування ісламсько-правової системи. До цієї групи належать такі джерела:

фетва, що являє собою усні і письмові судження авторитетних теологів і правознавців на рішення світської влади, прийняті з питань соціального життя, а також тлумачення різних положень, що містяться в основних джерелах права, але мають загальний характер;

урф (звичай) і адат (звична практика) як джерела права є необхідними у тому випадку, коли є відсутніми розпорядження Корана і сунни з конкретного питання. Головною вимогою до них є повна відповідність основним принципам ісламського права;

фермани являють собою укази глави ісламської держави, що видаються при вирішенні різних питань державного і громадського життя.

У **підрозділі 4.5. “Малі джерела ісламського права”** аналізується група джерел ісламського права, що включає в себе так звані малі джерела ісламського права. Ця група джерел асоціюється з правовими принципами як джерелами права в романо-германській правовій сім’ї і містить у собі:

істіхсан (юридична перевага), який відбиває перевагу думки, що впливає з конкретних вимог практики, над думкою, заснованою на методі кіяса;

істіслах чи маслаха (суспільне благо), який відбиває ухвалення рішення, продиктованого суспільним благом, і має вирішальне значення лише тоді, коли є переконливі і безперечні міркування, що стосуються всього співтовариства;

істісхаб (правова презумпція), яка розглядається, як правило, як доказ чи правове допущення продовження існування умов;

даруру (необхідність), яка виведена за допомогою кіяса з принципу, закріпленого в Корані і полягає в тому, що у разі потреби недозволене може стати дозволеним;

думки сахаба, що являють собою поради і рішення сподвижників Пророка Мухаммада, яких прийнято з конкретних справ, і які згодом стали обов’язковими для застосування в аналогічних ситуаціях.

На основі здійсненого аналізу зроблено висновок про неприпустимість позитивістського розуміння джерел права як офіційних письмових документів, виданих від імені держави, в яких фіксується зміст окремих норм, інститутів і галузей права, що виступають офіційною, тобто визнаною державою формою вираження права.

Розділ п’ятий “Формування структури ісламського права” складається з трьох підрозділів, в яких детально аналізується процес становлення структури ісламського права і представлена класифікація його основних норм.

У **підрозділі 5.1. “Особливості структури ісламського права”** досліджується специфіка ісламського права, що виражається через його структуру, яка відрізняється низкою характерних рис:

унікальність структури виявляється, насамперед, у її системно-генетичному зв’язку з основними джерелами ісламського права – Кораном і сунною;

основні правові норми ісламського права розглядаються як правила поведінки, встановлені Аллахом-законодавцем, що регулюють різні сторони життя мусульман;

божественна воля у нормах виражена або прямо, за допомогою божественного одкровення, закріпленого в Корані, або опосередковано – у формі висновку, сформульованого в рамках доктринальної розробки ісламського права, тобто якщо правові норми мають інше походження (законодавче), то головною вимогою до них є відповідність основним нормам;

до особливостей структури ісламського права належать архаїчність і відсутність певної систематизації, що порозумівається середньовічним походженням ісламського права;

в структурі ісламського права умовно виокремлюються два основних правових масиви (правові об'єднання), навколо яких формуються інші групи правових норм публічного і приватного характеру. Що стосується багатьох питань, що належать до сфери регулювання галузей, які традиційно належать до приватного права, то в структурі ісламського права велика частина цих норм належать до правової спільності, іменованої "правом особистого статусу". Що стосується сфери публічного права, то в структурі ісламського права центральним є "право владних норм", навколо якого поєднуються інші групи правових норм, що традиційно належать до публічного права. Зазначені правові масиви за своїм змістом, значенням і структурою є більшими, ніж звичайна галузь права. Разом із тим, вони не претендують на правові спільності, аналогічно приватному і публічному праву, які об'єднали би окремі галузі права.

У **підрозділі 5.2. "Класифікація норм ісламського права"** розглядаються запропоновані різними авторами класифікації в залежності від різних критеріїв. У результаті робиться висновок, що найбільш об'єктивною є класифікація, яка відбиває сутність і зміст ісламського права, відповідно до якого норми поділяються на норми, що входять до групи і визначають лінію поведінки людини стосовно Аллаха (право Аллаха) і до групи, що регулюють взаємини між членами ісламської громади (право людей).

Підрозділ 5.3. "Основні галузі й інститути ісламського права" присвячений аналізу ісламсько-правових норм, викладених у рамках правових галузей та інститутів і підкреслюється, що, незважаючи на своєрідність структури ісламського права, її доцільно розглядати через основні галузі й інститути.

Важливе значення в рамках структури ісламського права має правосуб'єктність, тобто правоздатність і дієздатність. Відповідно до ісламського права, усі мусульмани є правоздатними з моменту народження, а дієздатними вважаються особи, що досягли повноліття і знаходяться у здоровому розумі. Повноліття для чоловіків настає у 15 років, для жінок – у 9 років.

Сімейно-правові відносини регулюються нормами, об'єднаними в інститути шлюбу, розлучення, а також зобов'язання, пов'язані із розлученням. Поняття шлюбу визначається як висновок договору між чоловіком і жінкою для створення родини і формування здорового союзу та одержання задоволення одне від одного. Дозволяється розлучення, хоча це і не заохочується ісламським правом. Ісламське право детально розробило зобов'язання, пов'язані з розлученням, для обох сторін, одним із яких є утримання дітей з метою забезпечення для них належного виховання, освіти і збереження їхньої гідності.

Спадкове право регулює питання, пов'язані з майновими правами та обов'язками, що залишилися після померлого, у рамках якого визнається передача спадщини двома шляхами – за заповітом і за законом.

Цивільно-правові відносини регулюються за допомогою правових інститутів: інституту права власності, що розглядає його як вічне і необмежене, і містить у собі право розпорядження річчю і користування її плодами, при якому власникові, яким міг бути тільки мусульманин, належить право користування, володіння, розпорядження, і право одержання доходів; інститут договору, що розглядає його як угоду двох сторін, за допомогою якого вони приймають на себе взаємні зобов'язання з приводу певного предмета, і включає в себе не тільки приватно-правову, але і публічно-правову сфери; а інститут вакфа, що регулює питання невідчужуваного майна, призначеного для певних благодійних цілей, право власності на який за волевиявленням засновника вакфа обмежене користуванням усім чи частиною доходу чи продукту.

Земельно-правові відносини регулюються нормами, що встановлюють право власності на землю, а також зрошення землі. У відповідності до класичного ісламського права всі землі поділялися на три види: Святу землю; землю, що складала власність ісламської держави, але населення якої користувалося спадкоємним правом володіння чи користування землею; і землі, що були власністю населення.

Торгово-правові відносини регулюються нормами, в основу яких покладено принцип свободи торгівлі, що передбачає невтручання з боку держави у цю сферу.

Державне право регулює питання, пов'язані з функціонуванням ісламської держави, порядком формування його основних органів, насамперед, інституту глави держави – халіфа. Основне призначення ісламської держави – це пов'язаність діяльності його органів ісламським правом.

Ісламське міжнародне право складається із сукупності норм, що регулюють не тільки взаємини ісламських держав з неісламськими, але і самих мусульман як індивідів з немусульманами. Заслужує на увагу поділ світу на декілька груп: Дар аль-іслам (Світ ісламу), куди входить уся територія ісламських держав, на яку поширюється юрисдикція ісламського права; Дар аль-харб (Світ війни), куди входять території неісламських держав, з якими ісламські держави знаходяться у стані війни; Дар Аль-Агд (Світ договору), куди входить територія, над якою мусульмани не установили свого контролю, але мають домовленості.

Ісламське військове право, складається із сукупності правових розпоряджень, що містяться в основних джерелах ісламського права, а також розроблених ісламсько-правовою доктриною, що регулюють правила

ведення війни і застосування військової сили ісламською державою як проти інших держав, так і усередині нього. Поняття “ісламське військово право” не є синонімом поняття “джихад”. Джихад найчастіше розглядається як “священна війна” проти невірних, тоді як більш широке позначення цього терміна відбиває боротьбу за віру і віддачу всіх сил заради поширення і торжества ісламу не тільки за допомогою військової сили.

Трудові відносини регулюються нормами, спрямованими на організацію праці, де встановлені основні права й обов’язки працівників і роботодавців.

Ісламське деліктне право спрямоване, передусім, на запобігання відступів від норм, встановлених ісламським правом, кваліфікованих як неслухняність волі Аллаха. Усі злочини поділяються на такі групи: худуд Аллаха (границі Аллаха), куди входить строго визначений список злочинів, на які вказується в Корані, і за які обов’язково впливає специфічне покарання, застосування якого не повинно залежати від волі офіційної влади чи приватних осіб; джінаят, куди входять ті протиправні дії, що розглядаються як зазіхання на права окремих осіб; тазір, куди включаються протиправні дії, не передбачені законом, однак вони караються в судовому порядку за допомогою виправних покарань, через їхнє протиріччя суспільним інтересам.

На основі докладного аналізу робиться висновок, що структура ісламського права складається із сукупності норм, що регулюють різні сфери громадського життя мусульман, а також їх взаємини з немусульманами, володіє нізкою специфічних особливостей, що впливають із самої сутності ісламського права.

У розділі шостому “Права людини в ісламській концепції права: класична і сучасна інтерпретації”, що складається із двох підрозділів, представлено комплексний аналіз ісламського бачення прав людини, з’ясується специфіка ісламської концепції прав людини на основі порівняльного аналізу із західною концепцією прав людини.

У підрозділі 6.1. “Права людини в ісламській концепції права та їх класифікація” підкреслюється, що, незважаючи на універсальність прав людини, їх теоретичне обґрунтування та концептуальні розробки не мають універсального характеру, що відбивається на формуванні різних підходів до сутності, змісту і реалізації прав людини в сучасному світі. Вони відбивають різні доктрини, обумовлені різними концепціями праворозуміння, принциповими відмінностями традицій права як наслідок різних підходів до права взагалі, і до концепції прав людини, зокрема.

Підкреслюється, що крім західної концепції прав людини, сформованої в рамках західного праворозуміння, існує ісламське бачення прав людини, між якими існують принципові розбіжності:

в ісламській правовій доктрині права і свободи людини мають божественне походження і засновані на релігійних нормах, виражених у Корані і сунні. Згідно з західною традицією права джерела прав людини коріняться у природі людей, і їх суб’єктивні природні права вважаються джерелом закону;

ісламське право розглядає владу як головний інструмент по перетворенню волі Аллаха при реалізації прав людини, тоді як західна концепція прав людини розглядає їх як інструмент захисту індивіда від сваволі держави;

ісламсько-правова доктрина розглядає права людини як права ісламської умми в цілому, а не як права індивідуума, тоді як для західної концепції пріоритетним є визнання прав і свобод людини і громадянина;

відповідно до ісламсько-правової доктрини пріоритет перед правами мають обов’язки, тоді як у західній концепції прав людини центральною категорією виступають права, а не обов’язки;

на відміну від західної концепції прав людини, ісламська правова доктрина поділяє усі права в залежності від релігійної приналежності на сфери прав мусульман і прав немусульман із домінуванням прав перших.

В ісламсько-правовій доктрині існує безліч класифікацій прав людини, які не мають принципових протиріч між собою, що відрізняються рівнем деталізації цих прав.

Концепція прав людини, вироблена в рамках ісламської правової доктрини, відрізняється також від концепції прав людини, закріплених у правових системах сучасних ісламських держав. Така розбіжність пояснюється тим, що концепція прав людини в рамках класичного ісламського права відбиває його важливу характеристику – його персональний характер. Що стосується концепції прав людини в рамках сучасних ісламських держав, де проживають люди різного віросповідання, то вона відбиває характеристику територіальності правової системи, і, відповідно, суб’єктивні права і свободи залежать від територіальної приналежності, хоча вона також повинна відповідати основним принципам ісламського права.

Підрозділ 6.2. “Права людини в ісламській концепції права та їх регулювання на регіональному і національному рівнях” присвячений ісламському баченню прав людини, що відбито в регіональних актах по правах людини, зокрема:

Загальній ісламській декларації прав людини, прийнятій у 1981 р. на Міжнародній конференції, присвяченій Пророку Мухаммаду, яка спирається на основні принципи класичного ісламського права, і є

спробою модернізації права людини відповідно до нових умов розвитку громадського життя, що закріплює особисті (цивільні), політичні, економічні, соціальні і культурні права;

Каїрській декларації прав людини в ісламі, прийнятій в 1990 р., яка заснована на принципах ісламу та ісламського права і яка проголошує рівність людей незалежно від раси, кольору шкіри, статі, релігійних переконань, соціального статусу та ін. На відміну від Загальної ісламської декларації прав людини, цей документ було розроблено і схвалено на конференції міністрів закордонних справ арабських держав, він служить керівництвом до дії у справі реалізації прав людини для держав-учасниць.

Арабській хартії прав людини, схваленій і прийнятій у рамках Ліги арабських держав у 1994 р., заснованої на принципах, закладених у Статуті ООН, Загальній декларації прав людини та інших міжнародних пактах про права людини, а також Каїрській декларації прав людини в ісламі, яка не тільки проголошує основні права людини, але і передбачає створення спеціального контрольного механізму у цій сфері.

Незважаючи на оголошення прихильності загальним стандартам, виробленим сучасною концепцією прав людини, ці документи залишаються в рамках ісламської правової доктрини прав людини, і цим обумовлюється складність реалізації проголошених прав. Хоча вищезазначені нормативно-правові акти і передбачають регулювання прав людини в ісламі, однак є відсутнім діючий ефективний регіональний механізм їхнього забезпечення і захисту.

Ісламська концепція прав людини реалізується також через нормативне регулювання національного рівня. Норми про права людини одержують в ісламських державах високий юридичний статус. Разом із тим, незважаючи на проголошення цілого ряду прав і свобод політичного, економічного, соціального та іншого характеру, їхня конкретна реалізація усе ще залишається під прямим впливом основних принципів, розроблених у рамках ісламсько-правової доктрини.

На основі здійсненого аналізу робиться висновок, що регулювання прав людини на регіональному і національному рівнях є спробою модернізації ісламського бачення прав людини, відповідно до міжнародно визнаних стандартів, однак їх реалізація в ісламських державах супроводжується великими труднощами.

Розділ сьомий “Концепція ісламської держави і правосуддя”, який складається з п’яти підрозділів, присвячено аналізу формування основних доктрин ісламської держави, а також характеристиці ісламського правосуддя.

У підрозділі 7.1. “Ісламські доктрини держави” докладно розглядається формування ісламської концепції держави після зародження ісламської держави й акцентується увага на тому, що питання про державну владу було предметом дискусії з перших днів становлення ісламської умми, яке бере початок в основних джерелах ісламського права.

Вагомий внесок у формування ісламської концепції держави вніс Абдул Хасан Аль-Маварді (974–1058), на думку якого держава спирається на дві основи. Перша – це база устрою (мається на увазі релігія, сила чи багатство), а друга – політика (мудре керування справами). Держава, заснована на релігії, є найбільш бажаною і міцною.

Особливе значення у формуванні ісламської доктрини держави мали погляди Ібн Халдуна (1332–1406), який вважав державу і владу формами громадського життя, а підданих – матерією.

Одним із видних ісламських теоретиків держави був Ібн Таймийя (1263–1328), що був прихильником теократичної концепції ісламської держави, яка потребувала строгого дотримання норм Корана і сунни.

Алі Абдель Разек (1888–1966) відстоював ідею світської держави, ґрунтуючись на тому, що іслам не передбачає концепції халіфату в класичному та історичному розумінні.

Значний внесок у розвиток ісламської доктрини держави вніс Рашид Ріда (1865–1935), який, відступаючи від установок середньовічних ідеологів і правознавців, вважав, що іслам створив досконалу форму правління і халіф є “тінню Аллаха на землі”, а також халіфат уявляється йому як вирішальний фактор у справі “ісламського відродження”.

На основі аналізу викладених у роботі доктрин держави робиться висновок, що, незважаючи на наявність у деяких із них існування певних секуляристських ідей, ідеальна ісламська держава уособлювалася в його теократичному характерові, де в руках глави держави – халіфа – зосереджується вся повнота світської і духовної влади.

У підрозділі 7.2. “Особливості концепції ісламської держави” досліджуються специфічні риси ісламської концепції держави, центральним інститутом якої є глава ісламської держави – халіф, що володів вищою законодавчою, судовою і виконавчою владою, оскільки у цій концепції був відсутнім принцип поділу влади. До форм передачі влади належать: захоплення влади, призначення спадкоємця, вибори халіфа шурою, вибори халіфа всією громадою і так зване призначення імама Аллахом.

Важливою особливістю ісламської держави є існування інституту шури, що втілений через формування такого органу, як консультативна рада.

На основі аналізу особливостей ісламської концепції держави робиться висновок, що основне призначення держави розглядається у поєднанні всіх його органів ісламським правом, що має “наддержавний” характер, і орієнтації їх діяльності на здійснення його розпоряджень.

Підрозділ 7.3. “Концептуальні основи класичного ісламського правосуддя” присвячений вивченню процесу формування ісламської концепції правосуддя, пов’язаного з процесом становлення ісламської держави і права, головний зміст якого визначався діяльністю Пророка Мухаммада, що виконував у першій ісламській державі роль верховного судді. Статус суддів як офіційних осіб, які призначалися правителем і були наділені спеціальними повноваженнями по відправленню правосуддя, затвердився в перший період правління династії Аббасидів.

У залежності від ступеня впливу ісламського права на судові системи ісламських держав, у роботі їх класифіковано на кілька груп.

Першу групу складають судові системи держав, в основу діяльності яких покладено принципи ісламського права. Для них характерним є застосування норм і принципів класичного ісламського права як єдиного джерела відправлення правосуддя.

Друга група судових систем характеризується дуалізмом судової системи, де, незважаючи на те, що основною ланкою судової системи у цих державах є світські суди, у своїй діяльності вони зазнають на собі впливу від норм принципів класичного ісламського права. До юрисдикції ісламських судів належать вирішення спорів за особистим статусом мусульман.

До третьої групи належать судові системи таких держав, що орієнтовані на європейські правові традиції і принципи. Однак і тут для вирішення спорів з питань особистого статусу між мусульманами судова система звертається до окремих ісламських принципів відправлення правосуддя.

Четверта група формується із судових систем тих держав, що пішли шляхом ліквідації ісламських судів. Їхню компетенцію було передано цивільним (світським) судам.

На основі аналізу функціонування правових систем у рамках виокремлених груп робиться висновок, що, незважаючи на різний ступінь впливу норм класичного ісламського права на судові системи ісламських держав, основні принципи ісламського права у більшості з них і сьогодні продовжують значно впливати на відправлення правосуддя в ісламських державах.

Розділ восьмий “Формування і функціонування правових систем сучасних ісламських держав” об’єднує два підрозділи, в яких розглядаються правові системи сучасних ісламських держав, а також ступінь впливу на них класичного ісламського права.

Підрозділ 8.1. “Особливості правових систем сучасних ісламських держав” присвячується розглядові формування і функціонування правових систем ісламських держав і вивченню ролі і впливу класичного ісламського права на цей процес. З цієї метою підкреслюється необхідність розмежування двох понять, які близько стоять одне від одного, але не є тотожними: “ісламське право” і “правова система ісламських держав”. Ісламське право є персональним правом, тобто дотримання його норм розраховане на людей, що сповідують іслам, незалежно від місця проживання. Правові системи ісламських держав мають територіальний характер. Норми, що містяться в правових системах національного права, розраховані на всіх громадян, що проживають на території ісламської держави незалежно від релігійної приналежності.

У жодній національній правовій системі ісламських держав норми класичного ісламського права не функціонують у чистому вигляді. Вони доповнюються за допомогою звичаїв, договорів, угод, адміністративних рішень та інших актів, що містять норми позитивного права, а також на основі запозичень правових положень з інших правових систем. Разом із тим, класичне ісламське право, як і раніше, є визначальним у функціонуванні правових систем ісламських держав. Це виявляється у такому:

конституційно закріплено визнання ісламу як державну релігію;

функціонує ісламський інститут шури – рада, в рамках якого порівнюється діяльність держави з основними принципами ісламського права;

базуючись на елементному складі поняття правової системи, можна виявити вплив класичного ісламського права стосовно всіх складових елементів структури правової системи ісламських держав, хоча і виявляється воно по-різному. Класичне ісламське право визначає правовий менталітет, правову свідомість, правову культуру і правореалізацію у цих державах.

У підрозділі 8.2. “Вплив класичного ісламського права на правові системи сучасних ісламських держав” досліджується динаміка співвідношення класичного ісламського права і правових систем ісламських держав,

акцентується увага на доцільності проведення класифікації правових систем сучасних ісламських держав у залежності від ступеня впливу класичного ісламського права на формування і функціонування правових систем цих держав. На основі цього критерію правові системи сучасних ісламських держав у роботі класифіковано на такі групи.

Перша група об'єднує правові системи тих ісламських держав, де формування і функціонування правових систем відбувається під прямим впливом принципів і норм класичного ісламського права.

Правові системи сучасних ісламських держав, що входять до другої групи, характеризуються більш помірним підходом до застосування норм класичного ісламського права в рамках сучасної правової системи ісламської держави. У цих державах на законодавчому рівні підкреслюється прихильність правової системи саме до класичного ісламського права.

Для третьої групи ісламських держав характерним є обмежене застосування норм класичного ісламського права на рівні загальних принципів, що визначають характер функціонування цих правових систем, які виявляються в їхньому декларативному проголошенні на законодавчому рівні.

Четверта група правових систем ісламських держав відбиває найменший вплив і дію норм і принципів класичного ісламського права на їхнє функціонування.

До п'ятої групи належать правові системи пострадянських держав, де переважна більшість громадян сповідають іслам. Ісламський фактор є органічною частиною культури і духовно-моральною складовою цих суспільств, і, разом з тим, він не є не тільки домінуючим, але і не впливає на їхнє суспільно-політичне і державно-правове життя.

Заслугує на особливу увагу характер взаємин класичного ісламського права і правових систем "неісламських" держав, де мусульмани складають меншість населення, який припускає регулювання ним тільки сфери особистого статусу мусульман.

Аналізуючи функціонування систем ісламських держав відповідно до викладеної в роботі класифікації, зроблено висновок, що вплив ісламського права на правові системи ісламських держав виявляється у кожній ісламській державі по-різному, в залежності від історичних закономірностей розвитку держави, культурних особливостей людей, що населяють її, і від її геополітичного розташування.

ВИСНОВКИ

Важлива наукова проблема, розв'язання якої представлено у дисертації, полягає у тому, що на основі комплексного підходу із використанням досягнень сучасної методології юридичної науки в теоретико-компаративістському аспекті охопити основні питання, пов'язані з дослідженням ісламського права, а саме: еволюцію ісламського права, її закономірності, розкрити його своєрідність і природу, зміст його основних концепцій, а також визначити роль і вплив ісламського права на формування і функціонування правових систем ісламських держав. Це дозволяє визначити місце ісламського права на правовій карті світу і спрогнозувати перспективи і напрямки його розвитку та еволюції.

При дослідженні цієї проблематики зроблено такі висновки.

1. Для об'єктивного дослідження ісламського права необхідно відмовитись від європоцентристських підходів і стандартів, що приведе до сприйняття різноманіття правових культур, правових менталітетів і правових цінностей, в результаті чого визнається рівний статус ісламської цивілізації і західного права в системі сучасних цивілізацій та правових систем.

2. Застосування цивілізаційного, герменевтичного, аксіологічного і компаративістського підходів при дослідженні ісламського права дозволяє стверджувати, що ісламське право, як і раніше, впливає на функціонування правових систем сучасних ісламських держав, що вказує на необхідність визнання самоцінності ісламського права.

3. Ісламське право базується на ісламській релігії, отже, зміни в ісламському праві є можливими тільки в результаті змін в ісламі як релігії; рамки ісламу цілком містять у собі ісламське право, тоді як ісламське право не вичерпує ісламу. Отже, зміни в ісламському праві відбуваються у разі їх релігійного схвалення.

4. Інтеграційні процеси обумовлені сучасними глобалізаційними факторами, які припускають зближення правових систем, і піддаються значному впливові соціальних, економічних, політичних та ідеологічних факторів, що є у будь-якому суспільстві. Сприйняття і запозичення правових положень у західного права супроводжується окремими застереженнями в контексті загального ісламського праворозуміння.

5. При дослідженні генезису ісламського права використано розширювальний підхід, відповідно до якого всебічно вивчено цей складний процес, який дозволяє визначити основні етапи його розвитку, що відображають

логіку та закономірності його еволюції, і включає чотири періоди – від його зародження до сьогодення, а не зводиться тільки до періоду його доктринальної розробки.

6. При вивченні концепції джерел ісламського права запропоновано таку їх класифікацію, яка охоплює не тільки основні та похідні джерела ісламського права, але включає додаткові та малі його джерела, які набувають важливого значення при реалізації ісламського права.

7. В структурі ісламського права умовно виокремлено два основних правових масиви (правові об'єднання), навколо яких формуються групи правових норм публічного та приватного характеру: “право особистого статусу” і “право владних норм”, які за змістом, значенням і структурою є більшими, ніж звичайна галузь права, але не претендують на статус правових спільностей, аналогічно приватному та публічному праву, які об'єднали би окремі галузі права.

8. У рамках структури ісламського права виділено нову окрему галузь – ісламське військове право, що складається із сукупності правових приписів, які містяться в його основних джерелах, а також розроблених ісламсько-правовою доктриною, що регулює питання ведення військових дій і застосування військової сили ісламською державою проти інших держав, а також усередині ісламської держави. Це дозволило акцентувати увагу на нетотожності понять “ісламське військове право” та “джихад”, що сприяє точному визначенню джихаду, який зводиться не тільки до поширення ісламу військовим шляхом (як сприймається багатьма), а є більш містким поняттям.

9. В рамках класифікації правових систем сучасних ісламських держав виділено нову групу держав, а саме – пострадянські держави, де переважна кількість населення сповідує іслам. На правові системи цієї групи держав класичне ісламське право має специфічний вплив: ісламський фактор, виступаючи органічною частиною культури і морально-духовною складовою цих суспільств, не домінує в суспільно-політичному і державно-правовому житті цих держав.

10. Для всебічного розкриття сутності ісламського права як персонального, в межах запропонованої у дисертації класифікації виділено правові системи держав, де мусульмани не становлять більшість населення, але роль ісламського права в правових системах цих держав є досить важливою, що, насамперед, проявляється у регулюванні особистого статусу мусульманина.

11. Виходячи з елементного складу правової системи, обґрунтовано вплив класичного ісламського права на сучасний стан правових систем ісламських держав, що вимірюється різним ступенем. Якщо його вплив на одні елементи правової системи не є настільки відчутним, то на інші він є визначальним, зокрема, на правову культуру, правову ідеологію, правовий менталітет і правову свідомість.

12. Еволюція ісламського права в XXI ст. буде визначатися цивілізаційними, ідеологічними, демографічними і глобалізаційними факторами. Цивілізаційний фактор зводиться до неминучості співіснування різних цивілізацій, виходячи з масштабності завдань, що вимагає мобілізації всіх сил і не залежить від цивілізаційної приналежності. Ідеологічний фактор також буде визначальним, оскільки наприкінці XX – початку XXI ст. посилюється ідеологічне протистояння, що проявляється, з одного боку, в активізації ісламістських екстремістських сил в усьому світі, а з іншого – в ісламофобії, суть якої полягає в тому, що войовничий і насильницький характер представляють як головний змістовний елемент ісламської релігії і цивілізації. Актуалізація демографічного фактора пояснюється динамікою росту населення ісламських держав, що, відповідно, веде до збільшення чисельності людей, що сповідають іслам. Відповідно, географія поширення дії ісламського права буде поширюватися. Глобалізаційний фактор пов'язаний із структурозмінючими цивілізацію сучасними процесами, що впливають на політичну, соціально-економічну, ідеологічну, правову та інші сфери життя, в які вже активно включилися ісламські держави.

13. Визначено ряд проблем, питань і напрямків новаторського характеру, які відкривають шлях до подальшої їх розробки у рамках наукових дискусій. Зокрема, це питання, пов'язані з концептуальними основами ісламського права, специфікою його структури (наступне наукове обґрунтування виділених у структурі нових правових масивів: “право особистого статусу” і “право владних норм”, виділення галузі – ісламського військового права), подальшим дослідженням моделей впливу класичного ісламського права на функціонування правових систем сучасних ісламських держав та ін.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ АВТОРОМ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії та навчальні посібники

1. *Бехруз Хаїматулла*. Исламские традиции права: Монография. – Одесса: Юрид. л-ра, 2006. – 296 с.

2. *Бехруз Хаиматулла*. Введение в сравнительное правоведение: Учеб. пособ. – Одесса: Юрид. л-ра, 2002. – 328 с.

Наукові статті

1. *Бехруз Хаиматулла*. К вопросу о правовом государстве // Актуальные проблемы государства и права / Сб. науч. труд. Одесского госуд. ун-та им. И. И. Мечникова. – Одесса: Астропринт, 1994. – Вып. 1. – С. 17-21.

2. *Бехруз Хаиматулла*. Тенденции развития современной политической и правовой системы исламских государств // Юридический вестник. – 1997. – № 3. – С. 114-117.

3. *Бехруз Хаиматулла*. Концепция государства и права в политико-правовой доктрине ислама // Юридична освіта і права держава (до 150-річчя юридичного інституту ОДУ) / Зб. наук. пр. – Одесса: Астропринт, 1997. – С. 53-62.

4. *Бехруз Хаиматулла*. Источники мусульманского права // Актуальні проблеми політики / Зб. наук. пр. – Одесса: Астропринт, 1998. – С. 117-125.

5. *Бехруз Хаиматулла*. Ислам – основа мусульманської правової та релігійної системи // Актуальні проблеми політики / Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2000. – Вып. 9. – С. 281-285.

6. *Бехруз Хаиматулла*. Доктрина як джерело права в основних правових системах сучасності // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2001. – Вып. 11. – С. 48-51.

7. *Бехруз Хаиматулла*. Всеобщая исламская декларация прав человека: содержание и специфика // Актуальні проблеми політики / Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2001. – Вып. 12. – С. 94-99.

8. *Бехруз Хаиматулла*. Типология правовых систем сучасності (критерії класифікації правових систем) // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2002. – Вып. 16. – С. 68-72.

9. *Бехруз Хаиматулла*. Актуализация понятийного аппарата сравнительного правоведения // Юридический вестник. – 2003. – № 3. – С. 104-109.

10. *Бехруз Хаиматулла*. Эволюция правовых систем мусульманских государств // Актуальні проблеми держави і права / Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра., 2003. – Вып. 18. – С. 106-112.

11. *Бехруз Хаиматулла*. К вопросу плюрализма теоретических концепций классификаций постсоветских правовых систем // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2003. – Вып. 20. – С. 19-24.

12. *Бехруз Хаиматулла*. Концепция источников исламского права и проблема их классификации // Актуальні проблеми держави і права / Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2003. – Вып. 19. – С. 278-287.

13. *Бехруз Хаиматулла*. Методологические императивы сравнительного правоведения: традиции, проблемы, перспективы // Право и политика. – 2003. – № 7. – С. 19-23.

14. *Бехруз Хаиматулла*. Мусульманская концепция государства // Державо і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2003. – Вып. 21. – С. 46-51.

15. *Бехруз Хаиматулла*. Правовая система – центральна категорія порівняльного правознавства // Актуальні проблеми держави і права: Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Вып. 21. – С. 27-32.

16. *Бехруз Хаиматулла*. Праворозуміння в мусульманських державах // Актуальні проблеми держави і права / Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2004. – Вып. 22. – С. 15-19.

17. *Бехруз Хаиматулла*. Становлення порівняльного правознавства як науки і навчальної дисципліни // Юридична наука та освіта: історія, сучасність, перспективи. Матеріали ІХ історико-правової конференції (м. Рівне, 6-8 червня 2003 р.) / Ред. кол.: І. Я. Усенко, І. В. Музика та ін. – К., 2004. – С. 200-206.

18. *Бехруз Хаиматулла*. Диалог правовых систем: европейское право и исламское право // Актуальные проблемы держави і права / Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2005. – Вып. 24. – С. 53-58.

19. *Бехруз Хаиматулла*. Исламська філософія права // Актуальні проблеми держави і права / Зб. наук. пр. – Одеса: Юрид. л-ра, 2005. – Вып. 25. – С. 605-609.

20. *Бехруз Хаиматулла*. Философское измерение исламского права // Юридический вестник. – 2006. – № 1. – С. 113-117.

21. *Бехруз Хаиматулла*. Сравнительное правоведение. (К вопросу о его статусе, предмете) // Держава і право: Зб. наук. пр. Юридичні і політичні науки. – К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – 2006. – Вып. 33. – С. 503-509.

22. *Бехруз Хаиматулла*. Цивилізаційний підхід к изучению исламской правовой реальности // Порівняльно-правові дослідження: Українсько-грецький міжнародний наук.-юрид. журнал. – 2006. – № 1. – С. 17-22.

23. *Бехруз Хаиматулла*. Еволюція ісламського правосуддя // Південно-український правничий часопис. – 2006. – № 2. – С. 81-84.

24. *Бехруз Хаиматулла*. Сравнительное изучение исламского права: вопросы методологии // Международное право и проблемы интеграции. – Баку, 2006. – № 2. – С. 44-51.

25. *Бехруз Хаиматулла*. Методология изучения исламского права: аксиологический подход // Юридический вестник. – 2006. – № 4. – С. 92-97.

АНОТАЦІЯ

***Бехруз Хаиматулла*. “Еволюція ісламського права: теоретико-компаративістське дослідження”** – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень. – Одеська національна юридична академія, Одеса, 2006.

Вперше в українській правовій науці на основі комплексного підходу з використанням нових можливостей методології правової науки піддано осмисленню еволюція ісламського права, його суттєво-змістовна сторона не тільки з історичної точки зору, але й у контексті змін геополітичного характеру, що відбуваються у сучасному житті.

У результаті здійсненого дослідження сформульовано ряд наукових положень і висновків новаторського характеру.

Ключові слова: ісламське право, еволюція ісламського права, ісламська правова система, концепція джерел ісламського права, структура ісламського права, правові системи ісламських держав, ісламська правова культура, модернізація ісламського права, правова карта світу, діалог правових систем.

АННОТАЦИЯ

***Бехруз Хаиматулла*. Эволюция исламского права: теоретико-компаративистское исследование.** – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени доктора юридических наук по специальности 12.00.01 – теория и история государства и права; история политических и правовых учений. – Одесская национальная юридическая академия, Одесса, 2006.

Впервые в украинской правовой науке на основе комплексного подхода с использованием новых возможностей методологии правовой науки подвергается осмыслению эволюция исламского права, его сущностно-содержательная сторона, концептуальные основы не только с исторической точки зрения, но и в контексте происходящих изменений геополитического характера в жизни современного общества.

В результате осуществленного исследования сформулирован ряд научных положений и выводов, имеющих новаторский характер. Впервые исследование генезиса исламского права основано на использовании расширительного подхода, согласно которому история исламского права не сводится только к периоду его доктринальной разработки, а включает в себя четыре периода – от его зарождения до сегодняшнего дня. Впервые предложена новая классификация источников исламского права, учитывающая не только основополагающие и производные, но и дополнительные и малые его источники. Впервые в структуре исламского права условно выделены два основных правовых массива (правовых объединения), вокруг которых объединяются остальные группы правовых норм публичного и частного характера: “право личного статуса” и “право властных норм”, по своему содержанию, значению и структуре являющиеся большими, чем обычная отрасль права, но не претендующие на статус правовых общностей, аналогично частному и публичному праву, которые объединили бы отдельные отрасли права. Впервые выделена, наряду с традиционными отраслями структуры исламского права, новая отрасль – военное право, регулирующая вопросы ведения войны и применения военной силы исламским государством против других государств, а также внутри исламского государства. Впервые предложена новая типология судебных систем исламских государств с учетом соблюдения принципов классического исламского правосудия, в соответствии с которой выделяются не три, а четыре группы. Впервые предложена новая классификация правовых систем исламских государств, согласно которой выделяется новая группа, а именно – правовые системы постсоветских государств, где мусульмане составляют большинство населения. Впервые выделена дополнительная группа правовых систем, где мусульмане не составляют большинства населения, но, вместе с тем, играют важную роль в функционировании

правовой системы. В дополнение к предложенной классификации правовых систем исламских государств, в зависимости от степени влияния классического исламского права на их функционирование, получило дальнейшее развитие исламское видение прав человека на основе сравнительного анализа с западной концепцией прав человека. Получили дальнейшее обоснование место и роль классического исламского права в исламском мире с учетом сложившейся ситуации в современном обществе.

Ключевые слова: исламское право, эволюция исламского права, исламская правовая система, концепция источников исламского права, нормы исламского права, структура исламского права, правовые системы исламских государств, исламская правовая культура, модернизация исламского права, правовая карта мира, диалог правовых систем.

SUMMARY

Bekhruz Khashmatulla. The Evolution of Islamic Law: Theoretical and Comparative Research. – Manuscript.

Thesis research for getting Jur. Doctor's degree in specialization 12.00.01 – theory and history of law and state; history of political and legal studies. – Odessa National Academy of Law, Odessa, 2006

This research is devoted to theoretical and comparative analyses of Islamic Law evolution, in which thoroughly and completely the main problems, revealing the basic stages of examined phenomenon development process in accordance with the sense and contents of Islamic Law doctrine, are investigated. Presented research is one of the attempts in which, being based on complex approach combined with modern juridical science methodology, evolution of Islamic Law is analyzed not only in its main historical points but with taking into consideration the substance both with the context of all the changes of geopolitical character, taking place in contemporary society. As a result of research the number of scientific provisions and conclusions were offered personally by the author.

Key words: Islamic Law, Islamic Law evolution, Islamic legal system, concept of sources of Islamic Law, Islamic Law structure, legal system of Islamic states, Islamic legal culture, modernization of Islamic, law “legal map of the world”, legal systems' dialogue.

Підписано до друку 04.11.2006.

Формат 60S90/16. Ум.-друк. арк. 1,9. Наклад 150 прим. Зам. № 10-11

Надруковано з готового оригінал-макету в ПП «ФЕНІКС»

65009, Україна, м. Одеса, вул. Зоопаркова, 25

Свідоцтво ДК № 1044 від 17.09.2002 року